

Egy megye a világosi fegyverletétel után

A Maros alsó folyása mentén elterülő történeti Arad megyében 1849 és 1853 között kialakult politikai helyzet jelentősége túlnőtt a helyi kereteken. A magyar forradalom végnapjai 1849 augusztusában felszínre vetették mindazokat a kérdéseket, amelyek a későbbiekben Erdély, a Bánság és a Partium politikai helyzetét meghatározták.

A vidéket előzőlő cári csapatok kikényszerítették 1849. augusztus 13-án a világosinak nevezett fegyverletételt, amely valójában Szőlös határában ment végbe. Ezt követte a Damjanich parancsnoksága alatt álló aradi vár, majd újabb néhány nap múlva Vécsey hadtestének kapitulációja Borosjenő főterén.

Csakhamar a cári csapatok kiiktatásával Aradra érkezett császári fővezér, Haynau irányítása alá került a vidék, aki a kezébe adott foglyokkal szemben hozzákezdett a megtorlásokhoz, abban a hiú reményben, hogy száz évre biztosítja a bécsi császár abszolút uralmát.

Az osztrák tábornok első kiábrándulása azonban nem sokáig várattott magára. Ez Avram Iancu táborából érte, amire az előzményekből ítélve Haynau bizonyosan nem számított. Hatvani őrnagy szerencsétlen harci cselekményei nyomán a Nyugati-Sziget-hegység délnyugati nyúlványainál 1849 tavaszán és nyarán szinte mozdulatlan frontvonal alakult ki. A honvédelakulatok, majd a polgárőrség elvonulása nyomán, augusztus 10-től kezdve Zaránd megyéből a Fehér-Körös völgyén keresztül fegyveresek ereszkedtek le, és felkelésre buzdították a lakosságot. Az alföldtől hosszú időn keresztül elzárt hegyvidékiek elsősorban a gabonakészleteket vették birtokba, majd a helyiekkel együtt az uradalmakat és a közigazgatás alkalmazottait vették célba. Mindez sokban hasonlított az 1784. évi erdélyi parasztfelkeléshez. A roham ezúttal csak egy napig tartott, és főképp Honcisor, Szaturó, Zarándpatak és Zöldes helységeket érintette.¹ A felkelés megtorpanásának oka Vécsey hadtestének átvonulása volt Borosjenő irányába, miután átkeltek a Zaránd hegységen.²

Augusztus 16-án újabb hullám érkezett néhány száz főnyi létszámmal. Ez alkalommal a helyiek csatlakozásával Butyinig jutottak el, mintegy 25 km távolságra, fellépésük azonban távolabb is éreztette hatását, így például Bokszege.³ Az egykori jelentésekből kiderül, hogy csupán zsákmányolás volt a céljuk, semmiféle szervezet megalakítására nem törekedtek, jóllehet vezetőik, az Avram Iancu mozgalmában szerepet vállaló papok (mint például a vidrai görögkeleti lelkész), vagy tanítók (mint

1 Archiwele Statului Arad. Archiwele județului Arad. (Állami Levéltár Arad. Arad vármegye Levéltára [= AvmL]). Tömeges rablások iratai 1849. Komelny főszolgabíró összefoglaló jelentése.

2 Állami Levéltár, Arad. Megyefőnöki iratok (= Csk.) 9/1849.

3 Uo.

például a monyorói) voltak.⁴ Nem kímélték a román nemzetiségű megyei tisztek javait sem, mint például Pășcuț szolgabíróét.⁵

A mozgalmak résztvevői meg voltak győződve arról, hogy jogosan járnak el, és, hogy a „jó császár” ellenségeivel számolnak le. A kártételek bírói megtérítése alkalmával 1852-ben egy szakácsi paraszt ki is jelentette: „hogy lehet, hogy mi térítsük meg a károkat, hiszen Őfelsége nevében tettünk mindent”.⁶ Az igazsághoz tartozik, hogy ezekbe a mozgalmakba néhol magyarok is belekeveredtek, így például Déznán.

Hasonló megmozdulásokra a Maros völgyében is sor került, augusztus 16. és 26. között Hunyad megyéből érkező indíttatásra, ennek kiterjedése azonban csupán mintegy 15 kilométert ért el.⁷

A császári főparancsnokságnak azonban ekkor már nem állt érdekében e mozgalmak terjedése, és ezért nem találtak süket fülekre a segélykiáltások.⁸ Haynau tehát egy 600 fős csapatot indított útnak az északkeleti megyehatár irányába. Augusztus 24-én éjjel a felkelők Jószáshelyén rajtaütöttek az egyik katonai egységen. Az ágyúkkal felszerelt császári katonaság helyreállította a rendet, de a vidék megszállását még néhány hónapig fenntartották.⁹ A Maros völgyében a katonai beavatkozás késéssel következett be.¹⁰ Haynau a maga részéről sietett elrendelni Avram Iancu csapatainak lefegyverzését, ezt az erdélyi katonai hatóságok szeptember 2-án hajtották végre.

Jellemző az egykori szövetségeseikkel szembeni úgynevezett rendcsinálásra, Bohusné Szögyény Antónia, a világosi kastély úrnőjének feljegyzése, aki előtt egy császári őrnagy azzal dicsekedett, hogy hat mőcot lövetett le.¹¹ Az események epilógusa az újjáalakult aradi törvényszék előtt játszódott le és 1853-ig húzódott el, mivel a vádlottak száma több százra ment.¹²

A cári csapatok elvonulása nyomán augusztus 23–24-én 434 szekérrel az aradi várba szállították a „fontos” foglyokat; a „kedvezés” csak keveseknek jutott osztályrészül.¹³ Az utak mentén sok tiszt és közkatona halt meg vagy vesztette életét az ápolatlan sebesültek között.¹⁴ A kolerajárvány is szedte áldozatait.¹⁵ Csutak Kálmán feljegyzése szerint Aradon 480 ítéletet hoztak, ebből 219 volt halálos. Nem vitás, hogy a megtorlások csúcspontja a 13 vértanú kivégzése volt 1849. október 6-án. Ezt újabb kivégzések követték, ezért valójában 16 aradi vértanúról emlékezhetünk meg.

Az Arad megyei forradalmi vezetők közül a legtöbben a temesvári haditörvényszék elé kerültek, így Vörös Antal alispán, Török Gábor aradi polgármester, majd kormánybiztos és Fábián Gábor, aki évtizedeken keresztül „a szabadelvű tábor” szellemi

4 AvmL Tömeges rablások iratai. Kornelly id. jelentése 6–12. old.

5 Uo. Történeti leírás Dulceale, Krokna, Resfiráta, Dézna, Borossebes.

6 AvmL Uo. 763/1852.

7 Uo. 4219/1852., AvmL Alispáni Elnöki 1030/1850., 1479/1851.

8 Uo. 9/1849.

9 Uo. 76, 77, 356, 1711, 1729/1849.

10 Uo. 562, 266, 174/1849.

11 Uo. 1063/1850.: *Glück Jenő*: Arad megye Világos után. Szeged, 1993. 3. szám 12.

12 AvmL Csk. 945. 1648/1849., 1447/1850.

13 Uo. 1763/1849., 801, 1017, 3003, 3916/1850.

14 Uo. 4432/1850.

15 Uo. 273/1852.

vezére volt.¹⁶ A hadbírák keményen léptek fel azon papokkal szemben is, akik 1848–49-ben megkísérelték a szerbektől független román görögkeleti egyház létrehozását.¹⁷ Rajacsics pátriárka intenciói szerint halálra ítélték Maxim Caracion pécskai esperest,¹⁸ Dimitrie Stoichescu-Petrovici lippai esperes pedig hosszú éveket töltött börtönben.¹⁹

A győztesek sort kerítettek a volt honvédekre is. A büntető szándékon túlmenően szerepet játszott ebben a megtépázott császári hadsereg feltöltése is, hiszen a krími háborút megelőző feszült nemzetközi helyzetben jól jött a valamennyire is hadviselt emberanyag. Ez sok helybelit is érintett, hiszen Arad várát leszámítva a vidék általában a forradalmi szervek igazgatása alatt állt. Az 1849. december 20-án lezárt összeírás, a komáromi menlevél birtokosain kívül 2746 életben lévő honvédet sorolt fel. Az említett napig 589 volt honvédet soroztak be a császári hadseregbe, míg 644 előállítása késett. Sokan szökésben voltak, és nem volt ritka a fegyveres ellenállás sem. A nagyvárad kerületi parancsnokság 1850. január 29-én leiratban kifogásolta, hogy a honvédek kisebbik részét állították elő, főképpen a vélhetően alkalmatlankat.²⁰ A később készült kimutatásokból kiderült, hogy a szabadságharc küzdelmeiben nem kevesen áldozták életüket, közöttük számos román is. Ilyen hősi halottakat ismerünk a paulisi kerületből (15), a csintyei kerületből (17), valamint az ágrisi kerületből (34) stb.²¹ A császári sereg a következő években is jelentős emberanyagot követelt, mint például 1850-ben 460 újoncot.²²

Súlyos megrázkódtatást jelentett a Kossuth-bankók megsemmisítése is. Már 1849. augusztus 15-én Majthényi biztos elrendelte beszolgáltatásukat és elégetésüket. Az első futamban 1 350 597 forintot égettek el, majd ezután még több alkalommal került sor a bankók megsemmisítésére.²³ Így például december 4-én újabb 16 458 forint vált tűz martalékává.²⁴ A veszteség nagyságát — beleértve az elrejtett bankók elértéktelenedését is — növelte, hogy a politikai helyzet miatt e vidéken jobbra csak a Kossuth-bankó volt forgalomban.²⁵

A fenti intézkedésekkel párhuzamosan megalakították az új közigazgatási szervezetet. Nyilvánvaló, hogy Bécsben már létezett egy feltétlenül császárhű, német nyelvű hivatalnoki kar és szervezet gondolata. Részben a feltételek hiánya, részben bizonyos magyar és osztrák politikai körök ellenállása azonban alaposan megnehezítette e terv keresztülvitelét. Ezzel magyarázható, hogy az 1849. augusztus 18-án, a vármegye vezetésével meghívott Atzél János megyefőnök a magyar konzervatív nemességből került ki.²⁶ A többszöri átszervezések ellenére tisztét haláláig (1853) megtartotta.²⁷

16 Uo. 6498, 6511/1850., 1828/1851., 2024, 5074, 5576, 6949/1852., 1954/1854.

17 Gazeta Transilvaniei, 1852. jún. 14.

18 AvML Csk. 1003, 1268, 1743, 564, 61, 294/1849.

19 Glück J.: i. m. 14.

20 AvML Csk. 1764/1849.

21 Glück J.: i. m. 14.

22 AvML Csk. 491/1850.

23 AvML Alispáni 137/1850.

24 AvML Csk. 179, 1447/1850.

25 Uo. 6952–6953/1850.

26 Uo. 491, 1478, 1518/1849.

27 Uo. 847/1849.

Atzél maga mellé vette a konzervatív Dániel alispánt és Institoris főjegyzőt.²⁸ Kétségtelenül jó adminisztrátor volt és 1850-ben politikai „érdemeit” is honorálták a Ferenc József-rend lovagkeresztjével.²⁹ Atzél János azonban tudatában volt, hogy egyedül a megye egykor törpe konzervatív pártjából képtelen egy működőképes vármegyei tisztkart összehozni. 1850. június 3-án kelt jelentésében arra hivatkozott, hogy nem tartotta meg azokat, akik „igen kompromitálva” vannak, vagy „nyilvánvalóan” a „forradalmi párthoz” tartoztak.³⁰ Nagyobb kínálat mutatkozott Aradon, ahol Heim Domokos polgármester 1849. augusztus 18-ától kezdve konzervatív elemekből létrehozta az új városvezetőséget.³¹

A konzervatívok valójában az 1848 előtti magyar államszervezet biztosítására törekedtek. Atzél János vezetése idején Arad vármegye megtartotta a kizárólagos magyar hivatalos nyelvet és csekély kivétellel ez érvényesült községi szinten is. Csupán a katonai hatóságokkal folytattak német levelezést. Arad városában viszont 1851. augusztus 21-én Geringer polgári biztos rendeletére bevezették a német hivatalos nyelvet.³²

Atzél János igyekezett megvédeni heterogén táborát, mivel tudta, hogy annak bomlása utat nyit a román nemzeti mozgalom jelöltjeinek, a későbbiekben pedig az örökös tartományokból „importált” elemek behatolása előtt. E megfontolások tükröződnek az úgynevezett „purificationalis bizonylatok” ügyében. Az intézkedésre a felszólítást 1850. május 27-én kapta, de szeptemberig fektette az ügyet, és csupán decemberben terjesztette fel a begyűjtött 181 nyilatkozatot, nagy részüket mentetve.³³ Institoris főjegyző esetében hangsúlyozta konzervatív voltát, és részvételét a szabadságharcban a megye keleti határszélén a román felkelők elleni fellépésére korlátozta. Dániel alispán szerint a főjegyző megmentette az uralkodóház tagjainak arcképeit.³⁴ Bohus János 48-as főispánról Atzél azt jelentette, hogy 1848 októberében Pestre ment, és a továbbiakban javadalmazása megszűnt. Viszonylag kevés embert nem igazoltak, mint Ioan Popovici városi tanácsost, aki 1848. november 24-én az aradi vár feladását szorgalmazta.³⁵ Néhány jó szava Atzélnek még a haditörvényszék elé hurcoltak esetében is volt. A szentannai volt képviselő esetében jelentette, hogy járásában 1849. április 14. utáni működésének már nem volt „politikai caractere”. Gróf Hadik Gusztáv tábornok esetében pedig megjegyezte, hogy 1848 ősze után azért maradt szolgálatban, mert „erkölcsileg kötelezve volt”.³⁶ Szalbeck György Bem seregében csupán számvevő volt, hazatérte után „jó magaviseletet tanusít”. Nem szolgáltatva ki a vármegyénél lévő iratokat sem, beleértve a letétben lévő erdélyi kormánybiztosiakat is. Arra hivatkozott, hogy a levéltárnok meghalt és az állás három éve betöltetlen.³⁷ A me-

28 Uo. 41, 296/1849., Csk. Elnöki 2/1849.

29 Avml Csk. 6518/1850.

30 Uo. 3205/1855.

31 Aradi Hirdető, 1849. aug. 25.

32 Avml Csk. 5908/1851.

33 Uo. 5881/1850., Csk. Elnöki 11/1849.

34 Avml Csk. 1665/1850.

35 Uo. 7256/1852.

36 Uo. 5951, 3192/1850.

37 Uo. 1469/1852., 1001/1852.

gyében letelepedett és megfigyelés alatt álló forradalmi vezetőkről általában „csendes” viseletet jelentett.³⁸

Atzél János és a körülötte csoportosulók igyekeztek az egykori vármegyeszervezetből minél többet átmenteni, vagy legalábbis korlátozását késleltetni. Szót emeltek a megye kettéosztása ellen (1850–51), a járások átszervezése ügyében, stb. A csendőrségnek 1850. május 31-én kellett volna 16 állomáson 173 fővel megkezdenie működését.³⁹ A vármegye nem sietett a megfelelő szállásokról gondoskodni, majd június 20-án javasolta, hogy mindenképpen tartsanak meg négy csendbiztost és mindegyik mellett négy legényt, valamint 23 tömlőcőrt. Felhozták, hogy a csendőrök nem ismerik a nép nyelvét és a helyi körülményeket.⁴⁰ Végül november 27-én megjelent a csendőrség, de részben a csendbiztosi legénységet is megtartották.⁴¹ Aradon a rendőri biztosság csupán 1852-ben kezdett működni.⁴²

Igen érzékeny kérdéseket vetett fel az új adórendszer. A helyzetet bonyolította, hogy a köztelherviselésről rendelkező 1848. évi törvényt Világosig nem hajtották végre.⁴³ Az egykori adómentes osztály adóztatása most kezdődött el, és vitathatatlannak látszott, hogy ez az uradalmak számára a pangó gazdasági élet közepette komoly nehézségekkel járt. Atzél János visszautasította a vádakát, hogy a földesurak „hanyagok” az adófizetésben. Az okokat az úrbéri jövedelmek elvesztésében, a kárpótlás hiányában, a bankóégetésben stb. jelölte meg.⁴⁴ Az 1851. évi kimutatásból kiderül, hogy Atzél János saját birtoka után eleget tett a kötelezettségeinek. A szemlaci uradalom azonban 3030 forintos adójából csupán 43-at törlesztett, a soborsini a teljes összeggel adós maradt, míg a székudvari az 1928 forintos kivetésből 1011-et teljesített.

A pénzügyileg is megrokkant birodalom a modern adórendszer bevezetésével igyekezett segíteni bajain, ez azonban beleütközött az adófizetők teherbírásába, másrészt az emberek idegenkedésébe a gyűlölt rendszer által bevezetett intézkedésekkel szemben. Arad megyében súlyos kérdéseket vetett fel a dohánymonopólium és a borfogyasztási adó. Atzél János felhívta a figyelmet, hogy a dohánymonopólium és az alacsony felvásárlási ár az addig nagymérvű termelés visszaesését eredményezte.⁴⁵ A felduzzadt adóhátralék miatt 1851-ben a 21 legjelentősebb községben katonai végrehajtást rendeltek ki.⁴⁶ Erős ellenkezést váltott ki az államkölcsönökre történt sorozatos felhívás, amely főképpen Arad városában járt több-kevesebb kényszerű eredménnyel.

A közigazgatás és a bíróságok önmagában helyes elválasztása is ellenkezést váltott ki a politikai indítékai miatt. Ehhez járult Atzél János és Faschó József törvényszéki elnök személyes ellentéte, melynek kirobantója a megyei helyiségek egy részének a bíróság számára történő átadása volt. Atzél nehezményezte, hogy újra szóhoz jutott Faschó József, 1848 tavaszán menesztett ókonzervatív megyei adminisztrátor, valamint

38 AvmL Csk. Elnöki 18/1851., 15/1852.

39 AvmL 3018/1850.

40 Uo. 4204/1850.

41 Uo. 7843, 8457/1850.

42 Uo. 2464/1852.

43 Uo. 173/1852.

44 AvmL Uo. Elnöki 109, 113/1851.

45 Uo. Elnöki 39/1851., 1904/1852.

46 Uo. Elnöki 180/1852., AvmL Csk. 7253/1851.

az 1848. évi választás alkalmával megbukott aradi polgármester, Schärfender Ferenc, aki rengeteg visszaéléssel terhelten vonult vissza.

A felsőbb hatóságok megkövetelték a jegyzők és bírák forradalom alatti magatartásának vizsgálatát. A jobbára a korábbi időkből megmaradt vármegyei tisztviselők kedvező jelentéseket küldtek be, kivéve, ahol az illetőket már letartóztatták.⁴⁷ Mindenesetre a bírákat és jegyzőket a választás mellőzésével nevezték ki, illetve mozdították el. Több bírát hivatalvesztésre ítélték a megye keleti részén 1849 őszén történt események miatt.

Tömegesen özönlöttek a vármegyéhez a panaszok, főképpen az 1848–49-es újoncállítás miatt. Régi szokás szerint az egyes községek bizonyos összeget ajánlottak fel, amelyen önkénteseket állítottak ki. A panaszok általában pénzügyi visszaélésekre vonatkoztak, míg a magyarádi jegyzőt az újoncozásnál részrehajlással vádolták. Több helyen a vélt vagy valós sérelmek következtében középkori szokás szerint felgyűjtötták az előjárók házát, mint például a silindiai bírót vagy a szintyei jegyzőjét.⁴⁸

A legkomolyabb mozgalom Ópécskán robbant ki, ahol a forradalom alatt választott bíró azt ígérte, hogy visszaperli a kamarától a község elidegenített egykori földjeit. 1849 őszén visszahelyezték a régebbi bírót, de ő sem tehetett semmit. A válság odáig fajult, hogy 1851-ben 200 főnyi csapat rohanta meg a főszolgabírói lakot, és követelte a bíró eltávolítását. A mozgalomnak csendőri beavatkozás vetett véget.⁴⁹

A közigazgatás átszervezésével jelentkeztek a román nemzeti mozgalom igényei is. Egyrészt hivatkoztak a forradalom alatt elért eredményeikre, valamint Bécs úgynevezett nemzeti egyenlőségi politikájára. Igényeik ellenállásra találtak az Atzél János vezette erők részéről, akik igyekeztek fenntartani a megye magyar jellegét, beleértve a hivatalok elosztását. Atzél akadálytalanul felvette a tisztikarba a már régóta polgárjogot nyert, többnyire magyarosodó román birtokos nemességet (a Vánk, Kornelli Konstantini stb. család) tagjait. A radikálisabb mozgalomhoz tartozó értelmiségből csupán Gheorghe Popa de Teiuș, majd később Ébesfalvay Dömét juttatta szerephez.⁵⁰

A helyzettel elégedetlenek álláspontját Árkossy János városi tanácsnoknak a belügyminiszterhez intézett beadványa tükrözi (1849). A hozzá leküldött emlékiratra vonatkozólag Atzél János úgy nyilatkozott, hogy a „román petícióval” van összefüggésben. Mint ismeretes, ebben egy román koronaország létesítését kérelmezték, amely Erdélyből, a Bánságból és Magyarország keleti megyéiből állt volna, és amelyet 1849. február 25-én terjesztett egy román küldöttség a császár elé, de amelyet az olmtüzi alkotmány (1849. március 4.) figyelmen kívül hagyott. Atzél szemére hányta a helyi mozgalomnak a forradalom idején játszott Habsburg-ellenes szerepét, amit ez alkalommal szigorúan vett. A beadványhoz csatolt listán szereplő jelölteket kevés kivétellel mind „képesítés”, mind „vagyonosság” szempontjából alkalmatlannak ítélte.⁵¹

Egy újabb felterjesztésében 1850. június 9-én a megyefőnök arra hivatkozott, hogy mintegy 20 képesítéssel rendelkező románt jelölt.⁵² A kérdés a továbbiakban sem

47 Uo. 1796/1849.

48 Uo. 589, 1560, 1675/1849., 4622/1852.

49 Uo. 1655, 1915, 5600/1851.

50 Uo. 5667/1850., 5710/1852.

51 Uo. 1473/1850.

52 Uo. 3188/1850.

került le a napirendről. Újabb beadványukban 1850-ben a román nemzeti mozgalom hívei számarányos képviselőket követeltek a közigazgatás minden szintjén és jelöltjeik között szerepeltek a forradalom egykori résztvevői is, mint például Dimitrie Haica, aki helyettes polgármesterként működött. A későbbi beadványok közül említésre méltó az aradi görögkeleti székesegyház községének 1852-ben a császárhoz benyújtott kérvénye, amelyben Alexandru Gavra tanítóképzési tanár főszolgabírói kinevezését sürgették.⁵³ Lényegében azonban 1849 és 1853 (Atzél halála) között a helyzet e tekintetben alig változott.

A nemzeti kérdés másik ütközési pontja a falusi jegyzői állásokhoz kapcsolódik. Számuk a népmozgalmak nyomán már az 1848–49-es forradalom alatt megnövekedett, és mintegy 20-ra volt tehető. Ioan Nichici ménesi jegyző már románul kezdte fogalmazni a községi iratokat.⁵⁴

Geringer Pestről érkező leirataiból kicseng az ellenérzés a román nemzeti mozgalommal szemben. Különösen veszedelmesnek nyilvánították a párizsi román emigráció tevékenységét és kapcsolataikat egyes helyi vezetőkkel. A császári titkosrendőrség által felfedezett kapcsolatok egyike Ioan Popovici aradi ügyvédhez kötődött.⁵⁵ Az V. kerületi katonai parancsnokság 1850 júniusában azon kesergett, hogy az aradi románok a temesvári csata (1849) után a krassói erdőségekben nagy mennyiségű lőporhoz, fegyverhez, sőt ágyúhoz jutottak, amelyeket nem szolgáltattak be.⁵⁶

Az aradi románok részéről 1849 őszén Vichentie Babeş, Grigore Popovici és Teodor Serb csatlakozott az udvarban tartózkodó Şaguna püspök vezette küldöttséghez. Elindulásuk anyagi fedezetét az aradi püspök teremtette elő, aki adakozásra szólította fel híveit. Jelentések érkeztek a vármegyéhez, hogy Butyinban, Sikulán és más helyeken az istentisztelet alkalmával ismertették a püspök körlevelét, Árkossy János és Vichentin Babeş pedig gyűléseket tartottak. Végül központi tiltás vetett véget a gyűlésnek.⁵⁷ Bécsbe érkezve az aradi küldöttek beadványt intéztek az udvarhoz, amelyben a magyar forradalmi hatóságok Világosig tartó jelenlétével igyekeztek magyarázni eddigi távollétüket és egyben csatlakoztak az ismert román petícióhoz.

A román delegáció sikertelen bécsi szereplése mégsem okozott teljes kiábrándulást. Hovatovább Arad vidékén a románok között az a hit alakult ki, hogy Avram Iancu képes megoldani a nép valamennyi problémáját, sőt román országot alakít ki „Aradig és Váradig”. Ebben az elképzelésben egymásra találtak a szociális kérdések és a nemzeti elemek. A petrisi uradalomban elégedetlenség keletkezett egy vitás földdarab ügyében, s a parasztok reményeiket Avram Iancuhoz kötötték. A parasztság mozgolódásának hírére 1850 elején katonaságot vezényeltek ki.⁵⁸ Az aradi várparancsnokság a vármegyei tisztviselők által Radna vidékén észlelt „titkos mozgalmak” miatt szintén katonaságot küldött ki.⁵⁹

53 Uo. 82/1849., 2527, 5760/1850., 1735/1852.

54 Uo. Elnöki 44/1851.

55 Uo. 3195/1850.

56 Uo. 560, 817, 818, 882/1849.

57 Uo. 332, 795, 2680/1850.

58 Uo. 2569, 2592/1850.

59 Uo. 2018, 2019, 2109, 4558/1850.

Ilyen körülmények között Avram Iancu mozgását szigorúan megfigyelték. Úgy hírltett, hogy 1850 áprilisában Bécsből történő visszatérése alkalmával Kuvinban részt vesz a helyi vezetők összejövetelén. A váradi parancsnokság utasítása alapján a főszolgabíró utasítást kapott, hogy oda érkezése esetén „mit sem mulasztva” menjen Aradra a várparancsnokhoz és a megyefőnökhöz. Valójában visszatérése alkalmával Jószáshelyen és másutt a helybeliek szabadítóként üdvözölték. Hasonló módon figyelték 1850. augusztus 7-én, Aradra érkezésekor. Rövid ott-tartózkodása alatt az éppen ülésező görögkeleti zsinat színhelyére ment és ott rövid ideig Raț esperessel, a püspök unokaöccsével tárgyalt.⁶⁰ E kapcsolat szemet szűrt a katonai szerveknek és Atzél Jánosnak meghagyták, hogy ezután „elfogadhatónak és valószínűnek látszó okok mellett tagadják meg számára az útlevelet”.⁶¹

Riadalmat keltett Magheru havasalföldi tábornok kuvini látogatása Raț püspöknél. Az aradi várparancsnok utasította a megyefőnököt, hogy futárral értesítse a váradi kerületi parancsnokot, mivel Magheru „a magyar forradalom kitérőse előtt Kossuthtal levelezésben állt”.⁶²

A fenti légkörből következően 1852-ben Atzél János nem támogatta egy román kultúregyesület létesítését, amit Bécs is elutasított.⁶³ Több eredményt értek el az aradi és nagyváradi kerület tanítói, akik nyomorúságos fizetésük javítását szorgalmazták.⁶⁴

A románság másik alapvető követelése az önálló görögkeleti egyház, iskolarendszer és alapítványok létrehozása volt. Első sikerüket 1829-ben érték el, amikor román nemzetiségű püspök került az egyházmegye élére (1829–30), majd később a szintén román Gherasim Raț (1835–1850) következett e tisztségben. Újabb eredmények születtek a forradalom alatt, de annak bukása után a szerb hierarchia elérkezettnek látta az időt hatalma helyreállítására.⁶⁵

Az első összetűzés az aradi székesegyház és iskola nyelve körül robbant ki. A Helytartótanács 1847-ben a székesegyházat a románoknak ítélte, míg a szerbeké maradt a Szent Péter és Pál templom, amely 1816 óta kizárólag ószláv nyelvű volt. Bécs jóváhagyásával a katedrális és iskola kétnyelvűvé vált. A gáji templomból maga Rajacsics pátriárka száműzte a román nyelvet.⁶⁶ Megjegyzendő, hogy Aradon a románok a szerbekkel szemben nyolcszoros többségben voltak. Nyelvháború robbant ki egyes plébániákon is, mint Ópécskán, ahol 300 szerb és 6000 román lakott.⁶⁷ A Csanád megyei Battonyán 1852-ben a románok nehezményezték nyelvük háttérbe szorítását.⁶⁸

A legsúlyosabb kérdést a Hódos-Bodrog kolostor hovatartozása jelentette, amelyet Rajacsics önkényesen Temesvárhoz csatolt. A románok tiltakozása nyomán kiderült, hogy az intézkedés államjogi akadályokba ütközik, mivel a Maros-parti kolostort ez-

60 AvmL Csk. Elnöki 37/1851.

61 AvmL Csk. 3137/1850.

62 Uo. 9293/1852.

63 Uo. 2016, 4195/1851.

64 Uo. 819, 1528, 1793/1849., 1870, 6035, 6055/1850., 4054, 7110/1852., 7300/1851.; Magyar Hírlap, 1850. júl. 11.

65 AvmL Csk. 3789, 3926, 2674/1851., 3045/1852.; Gazeta Transilvaniei, 1851. febr. 8., 15., 1852. jún. 25.

66 AvmL Csk. 3013/1850., 4716/1851., Gazeta Transilvaniei, 1853. aug. 26.

67 Gazeta Transilvaniei, 1851. febr. 22., 1853. jún. 19.

68 AvmL Csk. 9281, 9611/1852.

zel Magyarországtól a Szerb Vajdasághoz és Temesi Bánsághoz csatolták, így bizonyos huzavona után vissza is került Aradhoz.⁶⁹

Az elégedetlenséget fokozta, hogy Rajacsics betiltotta a latin betűk használatát mind az iskolában, mind az egyházi igazgatásban, sőt megkérdőjelezte az aradi teológia és tanítóképző létjogosultságát is, úgy, hogy azt a forradalom után egy ideig meg sem nyithatták.

Az aradi püspökség egyértelműen támogatta Şaguna szebeni püspök akcióját az önálló román egyház érdekében. Igaz, ezt nem hatotta át az 1849. évi kisjenői zsinat szelleme, amelyet Ioan Dragoş képviselő irányításával tartottak, és amely az egyház-szervezet demokratizálásáért is síkraszállt. Raţ püspök gondolatvilága idáig nem nőtt fel, és ez megnyilatkozott az 1850. évi zsinaton, amelyet valójában szebeni mintára az önálló egyház megvalósítása érdekében tartottak.

Az április 23-ra meghirdetett zsinatot el kellett halasztani, mivel a minisztérium engedélye késett. A késlekedésben valószínűleg közrejátszottak azok a hírek is, hogy azon Avram Iancu is részt vesz. Atzél kemény szavakkal tiltakozott, mivel a püspök engedély hiányában intézkedett, és kormányellenes célzatot tulajdonított neki.⁷⁰

Végül a zsinat augusztus 4-én gyűlt össze és állást foglalt a román egyház függetlensége mellett egy metropolita vezetése alatt. A napirenden szerepelt a papság helyzetének javítása, az iskolaügy rendezése, valamint a vár lőterét biztosító intézkedések keretében lerombolásra kerülő székesegyház és püspöki rezidencia fejében adandó állami kártérítés.⁷¹

Raţ püspök végnapjai, majd halála (1850) növelték a félelmet, hogy Rajacsics pátriárka újra keresztülviszi egy szerb püspök beiktatását. E téren közös nevezőn voltak a helyi román vezetők és a vármegye. A katonai hatóságok, sőt Geringer is szerették volna ezt megakadályozni, főképpen Rajacsics mind kényelmetlenebbé váló hatalmi törekvései miatt. Mindezek hallgatólagos jóváhagyásával az aradi szentszék a püspök halálának beálltával azonnal ideiglenes elnököt választott Ioan Raţ esperes személyében. Ugyanakkor a vármegyével együtt jólőre mindent megtettek, hogy befejezett tényeket teremtsenek. Atzél János a püspök végnapjaiban Atanasie Boţco váradi esperest javasolta vikáriusnak. Augusztus 27-én a váradi katonai parancsnok intézkedett, hogy futár útján közöljék vele a halál beálltát. Tény, hogy Geringer augusztus 30-án jóváhagyta a kinevezést, amelyet szeptember 2-án a váradi parancsnok továbbított és útra indította Boţcot, akit szeptember 5-én a vármegyei hajdúk által értesített méltóságok jelenlétében Raţ esperes be is iktatott.⁷²

A pátriárka azonban keresztülhúzta e számításokat. Geringernél keresztülvitte jóváhagyása visszavonását, és szeptember 13-án beiktatta a román Patrachie Popescu archimandritát.⁷³ Mindenesetre a pátriárka kénytelen volt eltekinteni egy szerb kinevezésétől, előbbi szereplése nyomán remélte azonban, hogy Popescu készséges esz-

69 Uo. 2029, 2128/1850.

70 A zsinat jegyzőkönyve az aradi görögkeleti román püspökség levéltárában az 1850. évi iratsomóban található.

71 AvmL Csk. 4911, 5068, 5176, 5234/1850.

72 Uo. 5426, 5464, 5476/1850.

73 Uo. 5790/1851., 1269/1852., AvmL Csk. Elnöki 93, 115, 140, 165/1853.

köze lesz. Mivel részben csalódott, 1853-ban Procopie Ivacicovicit juttatta a püspöki székhelybe, az archimandritát pedig egy távoli kolostor vezetésével kárpótolta.⁷⁴

A románságon belül is érezhetővé váltak a vallási ellentétek. Az 1848–49-es forradalom idején 12 községben népmozgalom robbant ki, amely kierőszakolta a visszatérést a görögkeleti hitre és birtokba vette a görögkatolikus javakat. A forradalom bukása után Vasile Erdélyi váradi görögkatolikus püspök a hercegprímás útján az ügyet a császár elé terjesztette, mivel szerinte az ügynevezett áttérés „csábítás és erőszak” eredménye volt. Egyelőre csupán Kresztaménesen tértek vissza a hívek a görögkatolikus egyházba, akik így a templomot is átvehették. Bokszezen új templom épült, a galsait pedig a görögkatolikusok visszaigényelték. A vita még évekig húzódott, többnyire a görögkatolikusok javára dőlt el, a román lakosságon belül azonban a görögkatolikusok továbbra is kisebbségben maradtak.⁷⁵

Az 1848–49-es forradalom után a nemzeti kérdés mellett súlyosan esett latba a vele nem kis mértékben összefonódó parasztkérdés is. Arad megyében végeredményben a nagy többségben magyar, illetve magyarosodó földesurak érdekei kerültek szembe a többségükben román volt jobbágyokéival. Az 1848–49-es forradalom történelmi érdeme, hogy nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül felszabadította a jobbágyságot, a kedvezményezettek által fizetendő kárpótlás nélkül. Ennek súlya pótdó formájában az egész társadalmat terhelte. Arad megyében a törvény eredményeként a termőföld 29%-a került a volt jobbágyok tulajdonába.

A márciusi törvények intézkedései számos további kérdés megoldását a következő országgyűlésre halasztották. Az ellenforradalmi támadás azonban, amelynek egyik támaszpontja éppen Arad vára volt, gátat vetett a megfelelő törvényhozás elé, és csupán az Arad megyeiek számára oly fontos bordézsma-t törölték el. A király azonban ezt a törvényt sem szentesítette.

Arad megye liberális vezetői felismerték a kérdés horderejét és az első hónapok után nem álltak a parasztság földfoglalásainak útjába. Így például a bordézsma eltörlése Arad megyében megvalósult. Az 1849. évi zűrzavaros állapotok közepette, sőt néhol később is újabb földfoglalások történtek.⁷⁶

Az ellenforradalmi intézkedések, elsősorban a császári proklamációk, elismerték a márciusi törvények rendelkezéseit, de igyekeztek a parasztságot visszaszorítani ezek keretei közé. A földesurak nagy része természetesen támogatta ezeket a törekvéseket.

A szüret közeledtével, 1849. szeptember 3-án Domján császári biztos rendeletére kihirdették, hogy a kamarai birtokokon a bordézsma megadandó, ami az egész megye számára jogalapot szolgáltatott. A végrehajtás azonban mindenütt ellenállásba ütközött, sőt a Hegyalja két legnagyobb központjában, Pankotán és Világoson a hatóságok csak katonai erő alkalmazásával látták azt végrehajthatónak. Ennek hiányában a legtöbb helyen a bordézsma beszédetlen maradt. A hatóságok megerősödése nyomán a következő években Gyoroknak, Kuvinnak, Paulisnak stb. erejéből csupán arra tellett,

74 AvmL. Csk. 1827/1849., 3418, 7769/1850., 320, 489, 3496, 4477, 6849, 7452/1851., 3803, 3953, 8775/1852.

75 Uo. 713, 1120/1850.

76 Uo. 81, 214, 247, 630/1849., 3417, 4424, 5921/1851., 750, 8560/1852.

hogy felségkérvényekben vitassa szőleik úrbéri jogállását,⁷⁷ majd az 1860-as években hatalmas megváltási összegeket fizettek.

Arad megyében több olyan szerződéses jobbágyközség létezett, amelyekre a 48-as törvények nem vonatkoztak. Más helyeken, mint például Szentannán és Eleken, a felszabadult jobbágyok telkeik mellett, hasonló feltételekkel, telken kívüli földeket is műveltek.⁷⁸ Természetesen a helyzet ott mérgesedett el, ahol az egész község érdekelve volt ebben. Zsigmondházán lakosok már 1848-ban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a földjük valójában úrbéri, és kötelezettségüket önhatalmúlag megszüntették. A vármegye óvakodott az erőszak alkalmazásától, amelyet végül is csak 1852-ben foganatosítottak.⁷⁹ Hasonló helyzet alakult ki a megye nyugati szélén álló dohánykertészettel foglalkozó községekben, mint például Forray-Nagyiratoson,⁸⁰ valamint Repszegen, Illtőn stb.⁸¹

A magas színvonalú Arad megyei földművelés keretében már jóval a forradalom előtt tömegesen megkezdték a legelők elkülönítését. Ahol a folyamat ítélettel már 1848 előtt lezárult, ott a parasztok általában megrövidítve érezték magukat. Számos per 1848 és 1853 között folytatódott, sőt újakat is indítottak. A viták keretében több község legfeljebb a felségkérvényig jutott el, mint például a somosiak, akiket József főherceg-nádor kibecsült a falujukból, Nadabra telepített és legelőjükért sem kárpótolt. A legkeményebb küzdelmek Újpanáton és Holdmезesen robbantak ki. Az előbbi gróf Gyulay hadügyminiszter birtoka volt. A parasztok által elfoglalt legelő ügyében folytatott vármegyei vizsgálat kudarcba fulladt, sőt a bírót és a jegyzőt is elűzték. Geringer utasítására 1850 őszén katonaságot rendeltek ki, amelyet személyesen Atzél János vezetett. Holdmезesen a Kornély családnak sikerült a legelőt úgy megosztatni, hogy a főleg állattartó falusiak az uradalomtól kényszerültek legelőt bérelni. Mivel a terhes feltételeket nem tudták teljesíteni, a Kornélyyak kártérítés fejében kibecsülték őket a legelő másik feléből is.⁸²

A fajzást bonyolította, hogy az erdők megosztása nem történt meg, sőt számos urbárium a parasztok jogait csupán általánosságban írta körül. A forradalom alatt és után, főleg a megye keleti dombos-hegyes részén, e téren is nagyméretű foglalások történtek. Általánossá vált az erdei legeltetés is. Atzél János jelentéseiben a földesurak szemszögéből tragikus képet festett a helyzetről.⁸³ Az igazsághoz tartozik azonban, hogy nem egy helyen az úrbéri veszteséget a földesurak a dráguló faárak révén igyekeztek behozni, és ezért a parasztok jogait korlátozni, mint például Zarádon vagy Odvoson.⁸⁴

Az érintetlenül maradt regálejogok közül a kocsmáltatási jog volt leginkább szálka a lakosság szemében. Valójában 1849 után a kamarának, valamint a repszegi, boros-

77 Uo. 556, 631/1849.

78 Uo. 3397, 3647, 4073, 7067/1851., 6164, 7312/1852.

79 Uo. 161, 652, 992, 2193, 2177, 1608, 3615, 6711/1850., 1535/1849.

80 Uo. 1437, 6222, 6425/1850., 4044, 6952/1851.

81 Uo. 332, 805/1849., 1058, 1876/1850.

82 Uo. 1585, 2319/1849., 385, 4630/1850.

83 Uo. 842, 512, 1302/1849., 207/1850.

84 Uo. 4985/1850., 6316/1852.

sebesi, stb. uradalmaknak komoly erőfeszítésébe került a törvényes állapot helyreállítására.⁸⁵ Tekintettel arra, hogy Arad megyében már az 1848. évi márciusi napok után az úrbéri terhek gyakorlatilag megszűntek, függőben maradtak a hátralékok, és a törvény április 11-i hatályáig keletkezett részletek. Így például a sikulai uradalom 2486 robotnapot mutatott ki, míg a kujedi 1310 forintban összegezte követeléseit.⁸⁶ A pénzhányban szenvedő uradalmaknak behajtásuk igen sürgőssé vált, annál is inkább, mert az úrbéri veszteségekért járó kártérítésre adott előlegek csupán csordogáltak. A megszorult földesurak közül például Bohus János 1848–49-es főispán 1851-ben és 1852-ben nagyobb előleget kapott. Ugyanakkor Dániel Lukács drauci földesurat, mint „politikai kompromitáltat” mellőzték.⁸⁷

Az új rendszer hatékonyságát nem kis mértékben megkérdőjelezte az 1849-től kezdve újra megélénkülő betyárvilág. Atzél János köre úgy ítélte, hogy ennek oka a csendbiztosi állomány kezdeti fizetatlensége, majd a tehetetlen csendőrséggel történt felváltása. A betyárok főképpen Arad megye keleti részén váltak aktívvá. A jelentősebb támadások közül megemlíthető például 1850. április 6-i akciójuk, amikor Kládován a vasárnap délelőtti mise alatt felverték a bíró házát és a boltos üzletét.

A vármegye erőfeszítéseket tett a betyármozgalom felszámolására. Így például 1850. április végén 100 főnyi katonaság segédletével a csendbiztosok megkísérelték — eredménytelenül — a Maros és a Fekete-Körös közötti vidék megtisztítását. Nemegyszer tűzharc is kialakult a betyárokkal, mint 1851-ben Bánkút közelében. Ha sikerült elfogni egy-egy betyárt, azt rögtönítélő bíróság elé állították, és a halálos ítélet szükségszerűen következett. 1852–53-tól kezdve minden községből „cirkáló” embereket rendeltek ki, és nagyszámú „gyanúst” helyeztek megfigyelés alá. Így Arad városában 169, a világosi kerületben 90, a butyiniban 106 embert jegyeztek fel.⁸⁸

Az aradi levéltár adatai fényt vetnek a forradalom után kialakult légkörre. A megyefőnök 1849 és 1851 közti jelentéseiben arról számolt be, hogy a néphangulat nem tekinthető nyugodtnak. Ezzel egybehangzóan az agyoncenzúrázott *Magyar Hírlap* 1850. szeptember 7-én megjegyezte, hogy az „egykor oly eleven szép megye most annyira csendes, mintha életerei megszakadtak volna”. A már „megnyugodtnak” tekintett légkörben az 1852. évi császárlátogatás alkalmával Atzél János valósággal szégyenkezve jelentette, hogy Ferenc Józsefnek megyébe léptekor „beszédék aligha fognak tartatni, mert eddig egyet sem adtak be”. Végül Braunhof tábornok fellépése után Heim aradi polgármester és egy másik helyi személyiség vállalkozott a szónoki szerepre.⁸⁹

A történelmi irodalomban már közhelynek számítanak a csendőrség és a rendőri biztosság feljelentései, amelyeket gyakran haditörvényszék követett. Atzél János iratai között tucatjával szerepelnek az ilyen beszámolók. Példaképp idézhetjük Kőteles Máriának, egy takácsmester feleségének esetét, akit a császár szidalmazása miatt két évre ítélték, majd fogságát hat hónapra mérsékeltek. Moise Ungur pankotai tanítót

85 Uo. 4251, 5463, 7356/1851., 101, 4264/1852.

86 Uo. 1251/1849., 434, 2217/1850., 1341/1852., 141, 394/1853., Avml Alispáni Elnöki 311/1850.

87 Avml Csk. Elnöki 78, 79, 123/1852.

88 Avml Csk. 7978, 3399/1851., 176, 610, 7574, 7719/1852.

89 Uo. 2243/1851., 61/1852.

úgyszintén felségsértésért ítélték el. Három erdőhegyi lakatoslegényt a *Búsul a magyar* című dalért vetek üldözőbe. A toki görögkeleti lelkésznek felrótták, hogy „szóbelileg és tettelesen” ellenállt a csendőrségnek.⁹⁰

Főbenjáró bűnnek számított az üldözöttek érdekében végzett gyűjtés. Bohusné Szogyény Antónia közismert akciója mellett sokan mások is segítettek. Somogyi Istvánné az aradi vár foglyai számára gyűjtött. A hatóságok nehezményezték, hogy nem a Haynau-alapítványba fizette be az összeget, hanem az aradi vár jóindulatú parancsnokának adta át elosztás céljából. Castelitz tábornok engedélyével 1851-ben az aradi színházban magas helyárrakkal hangversenyt rendeztek „szorongatott” állapotú családok megsegítésére.⁹¹

Irgalmatlan ítéleteket hoztak a tiltott könyvek rejtegetői ellen. A legismertebb eset Csernovics Jánosnak, Damjanich Jánosné testvérének pere, akit Theresienstadtba hurcoltak, és a család birtokát lefoglalták.

A vizsgált években a hatóságoknak a legtöbb bosszúságot Csernovics Péter, Temes vármegye 1848–49-es főispánja, majd királyi biztosa okozta. Kibérelte a színházat, ahol az előadások szövegét úgy hangsúlyozták, hogy a közönség megértse a rendszerellenes kritikát. A legnagyobb vihart 1851-ben a *Nő nem lehet király* című vígjáték váltotta ki, jöllehet azt a cenzúra már előzőleg átfésülte. A harmadik hadtest „megintésben” részesítette Csernovics Pétert, mivel megtagadta, hogy engedélyezze az általa bérelt színházban egy német társulat szereplését. Bérlete lejártával a színházat többé nem is bocsájtották a rendelkezésére.

Atzél János halálával az átmeneti korszak véget ért. Arad megye élére „importált” megyefőnök került, megkezdődött a régi tisztikar kicserélése és az áttérés a német nyelvű közigazgatásra. A helyzet nem is változott egészen az októberi diplomáig (1860).

JENŐ GLÜCK A COUNTY AFTER THE SURRENDER AT VILÁGOS

Using the collections of the State Archives in Arad as a basis, the author attempts to illustrate the situation of the County of Arad in the years following the 1848–1849 revolution. The situation of the county reflects the characteristics which had developed in this outlying district. After the surrender at Világos the castle of Arad became one of the centres of counter-revolutionary reprisals. Indeed the emperor's forces put down with force of arms the movements coming from the camp of Avram Iancu which had spread to this province, too.

As the representative of the local conservative elite, János Atzél used his position as county chief (1849–1853) to preserve the old order and stand in the way of both officials brought in from the hereditary provinces and ambitious Romanian intellectuals. In this he largely succeeded.

As its strength in the county grew, the primary goal of the Romanian national movement was the establishment of an independent ecclesiastical system. Significant peasant movements sprang up in reply also to those questions remaining open following the freeing of the feudal tenants in 1848.

90 Uo. 7444/1850., 6017/1851., AvmL Csk. Elnöki 100/1852.

91 AvmL Csk. 2181/1851., AvmL Csk. Elnöki 122/1851.